

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХХ століття

У статті розглянуто погляди українських мовознавців щодо граматичної категорії роду в контексті основних напрямів дослідження індоєвропейського роду. Визначено сутність категорії роду іменника української мови в найбільш показових мовознавчих розвідках ХХ століття. Виділено три основних напрями визначення сутності категорії роду – семантичний, морфологічний та синтаксичний. Здійснено спробу поглиблення та деталізації поданих теорій. Наголошено, що сучасні українські мовознавці визначають сутність, структуру та генезис категорії роду комплексно, з урахуванням семантичних та граматичних факторів.

Ключові слова: іменник, граматичний рід, семантичний, морфологічний та синтаксичний напрями.

В статье рассматриваются взгляды украинских языковедов, касающиеся грамматической категории рода в контексте основных направлений исследования индоевропейского рода. Определена сущность категории рода имени существительного украинского языка в наиболее значимых языковедческих исследованиях XX века. Выделены три основных направления определения сущности категории рода – семантическое, морфологическое и синтаксическое. Предпринята попытка углубления и детализации представленных теорий. Отмечено, что современные украинские языковеды определяют сущность, структуру и генезис категории рода комплексно, с учетом семантических и грамматических факторов.

Ключевые слова: имя существительное, грамматический род, семантическое, морфологическое и синтаксическое направления.

The article deals with Ukrainian linguists' views about the grammatical category of gender in terms of Indo-European gender investigation. The Ukrainian noun gender was determined according to the most significant linguistic studies of the 20th century. The article defines the three ways of gender determination: semantic, morphological, and syntactic. It has an attempt to give detail to the mentioned theories. It is emphasized that modern Ukrainian linguists fully determine the essence, structure, and genesis of the gender, considering semantic and grammatical factors.

Key words: noun, grammatical gender, semantic, morphological, and syntactic ways.

Іменник – одна з найбільш досліджених частин мови, та, незважаючи на тривалу історію, досі є питання, на які мовознавча наука ще не дала остаточної відповіді. До них, зокрема, належить категорія роду іменників, дослідження якої є актуальним і на сучасному етапі.

Грамматична категорія роду є складним мовним явищем, вивченням якого займалися не тільки провідні індоєвропейці, а й українські та російські мовознавці. Найбільший внесок у розвиток цілісної граматичної концепції щодо категорії роду іменника української мови внесли мовознавці середини ХХ – початку ХХІ століття: В. В. Виноградов, О. В. Бондарко, С. П. Бевзенко, М. А. Жовтобрюх, І. К. Кучеренко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. Г. Озерова, В. Матвеева-Ісаєва, Б. М. Головін, А. Б. Копелювич, А. О. Загнітко,

О. Д. Пономарів та ін. У процесі досліджень вибудувалося принаймні три напрями визначення сутності, мотивованості та походження категорії роду: семантичний, морфологічний та синтаксичний, хоча у мовознавчих розвідках можемо натрапити на різну термінологію щодо цих підходів. Ми спробуємо оглядово розглянути погляди на сутність категорії роду, узагальнивши та систематизувавши наявний матеріал.

Грамматична категорія роду властива всім іменникам, за винятком тих, що вживаються тільки в множині. Згідно з І. К. Кучеренком, категорія роду є «однією з визначальних граматичних (морфологічних) особливостей іменника як частини мови. Вона становить узагальнене відображення граматичних значень роду, виражених у конкретних іменниках

морфологічно, тобто в самій структурі іменникових форм» [12, с. 151].

І. К. Білодід визначає граматичний рід як категорію, яка в сукупності з іншими категоріями виявляє морфологічну природу іменника, є засобом вираження предметності, однією з визначальних граматичних особливостей його як частини мови [18, с. 50]. З ним погоджується Є. І. Чернов, який вважає граматичний рід однією з найістотніших категорій, яка разом з іншими категоріями є засобом вираження предметності й виявляє морфологічну природу іменника [8, с. 35].

За визначенням І. Р. Вихованця та К. Г. Городенської: «Категорія роду іменника – несловозмінна (класифікаційна) самостійна морфологічна категорія, яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з градем чоловічого, жіночого і середнього роду» [7, с. 85].

Н. Г. Озерова також вважає категорію роду несловозмінною та властивою усім іменникам (за винятком субстантивів *pluralia tantum*). Рід виконує функцію поєднання синтаксичних одиниць, будучи для іменників класифікаційною морфологічною категорією [15, с. 9].

Отже, основним осередком вияву категорії роду є іменник, у структурі якого вона виступає самостійним, синтаксично незалежним граматичним показником.

У більшості підручників та посібників із сучасної української мови категорія роду вважається лексико-граматичною, бо, крім граматичних ознак, у ряді випадків ураховуються ще й семантичні [14, с. 251]. Проте, в енциклопедії «Українська мова» подане таке визначення роду: «Несловозмінна граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника; полягає у поділі іменників на класи, віднесені відповідно до чоловічого, жіночого і середнього родів» [19, с. 552]. А в «Словнику лінгвістичних термінів» О. С. Ахманової рід визначається, як «лексико-граматична категорія іменників, яка проявляється в їх здатності сполучатися з відомими формами узгоджуваних слів (що відрізняє їх від інших іменників, які сполучаються з іншими формами тих самих узгоджуваних слів» [1, с. 389].

Подивимося на сутність категорії роду з різних кутів. Як зазначено в «Історії української мови», у назвах речей, явищ, процесів, понять категорія роду є суто граматичною категорією, безпосередньо не пов'язаною з реальним значенням іменника. Спираючись на зміст слова, не можна пояснити, чому, наприклад, іменники *місяць, дуб, степ, завод, простір* чоловічого роду, *зоря, верба, полонина, фабрика, синь* – жіночого роду, а *сонце, дерево, море, виробництво, павутиння* – середнього.

Різні лексеми в найменуванні окремих тварин (*жеребець – кобила, баран – вівця, цап – коза, бичок – телиця, півень – курка*), як і людей (*дід –*

баба, батько – мати, брат – сестра, вчитель – вчителька, лікар – лікарка), пов'язані з розрізненням їх статі, а не граматичного роду, хоч для іменників чоловічого й жіночого роду, особливо назв людей, родо-статевий поділ збігається.

Назви істот, родо-статевий поділ яких зумовлюється семантично, становлять порівняно незначну частину величезної кількості іменників. Більшість іменників – це іменники на означення речей, явищ, процесів, понять. Родова класифікація таких іменників виникла давно, однак і в сучасних мовах вона не є тільки пережитковим явищем, невизралим відгомном далекого минулого. Родова класифікація іменників безпосередньо пов'язана з типами відмінювання іменників, із творенням іменників за усталеними в мові зразками, з особливостями використання, уживання слів [10, с. 53].

Тож, підтримуючи точку зору багатьох українських мовознавців, у тому числі М. Я. Брицина, М. А. Жовтобрюха та ін., можна констатувати, що «належність того або іншого іменника до певного роду визначається лексичним значенням, морфологічними ознаками (характером основи та відмінковими флексіями в різних типах відмін), синтаксичними зв'язками з іншими словами в реченні (узгодження прикметників, дієприкметників, займенників, порядкових числівників, дієслів минулого часу)» [4, с. 107]. Можна додати, що типи суфіксального словотворення також відіграють певну роль, як зазначав Є. І. Чернов [8, с. 36]. Часто на граматичний рід вказує не одна, а дві, три чи навіть чотири ознаки. Тож категорія роду іменника пов'язана з морфологією, синтаксисом та словотворенням, займаючи помітне місце в лексико-семантичному просторі мови.

Неоднозначно вирішеними в українському мовознавстві є питання сутності та генезису категорії роду.

Переважає більшість мовознавців (В. В. Виноградов, Ф. І. Буслаєв, С. П. Бевзенко, О. В. Бондарко, Н. Г. Озерова, І. К. Кучеренко, О. Д. Пономарів та ін.) у граматичних значеннях роду вбачають відображення якісної визначеності предметів і явищ, названих іменниками. Граматичні значення роду, з їх точки зору, пов'язані з уявленням про чоловіче та жіноче начала предметів. Цей напрям щодо категорії роду можна умовно назвати **семантичним** (в ін. авторів – лексико-семантичний, символіко-семантичний), оскільки рід визначають як семантично мотивовану категорію.

Такі думки українських мовознавців базуються на ґрунтовних дослідженнях індоевропейців, у тому числі Г. Пауля, який зазначив: «Підставою для виникнення граматичного роду є біологічна стать людей і тварин. Якщо, крім того, чоловічий або жіночий рід надається назвам предметів, а також назвам якості або діяльності, то це результат *фантазії*, яка сприймає ці явища за аналогією до людської особистості» [16, с. 315-316]. Подібну точку зору висуває О. Єсперсен, вважаючи, що

поділ на роди «може бути заснований на природному поділі на дві статі» [9, с. 263]. Проте далі дослідник зазначає непослідовність такого поділу: «Розподіл слів за цими трьома класами (чоловічим, жіночим та середнім родами – В. П.) частково мотивований, а частково немотивований. Він мотивований остільки, оскільки багато назв істот чоловічої статі належать до чоловічого роду, істот жіночої статі – до жіночого роду, а предметів, які не мають статі, – до середнього роду. Однак поряд з цим в деяких випадках ми знаходимо назви живих істот чоловічої статі, які належать до жіночого або середнього роду; трапляються також назви істот жіночої статі – чоловічого і середнього роду та назви предметів і понять – жіночого та чоловічого роду» [9, с. 265].

Українські та російські мовознавці, систематизуючи та узагальнюючи досвід індоевропейської лінгвістики, подають своє бачення сутності категорії роду.

В. В. Виноградов слушно зауважив: «Поряд із граматичним уявленням про рід у нас живе й усвідомлення реальних родових уявлень, залежних від наших уявлень про природну стать живих істот» [6, с. 61]. Проте дослідник дивиться на проблему ширше: «Було б однією з помилок знаходити в сучасній категорії роду лише відображення реальних статевих відмінностей живих істот» [6, с. 62]. В. В. Виноградов зазначає, що «у більшості іменників, які не позначають осіб та тварин, форма роду нам уявляється немотивованою, беззмисловою. Вона здається пережитком давніх епох, залишком іншої мовної будови, коли в поділі імен на граматичні класи відображалась властива тій стадії мислення класифікація речей, осіб і явищ дійсності» [6, с. 58].

Ф. І. Буслаєв вказує, що «розподіл родів за значенням визначається самим змістом слів... Оживлюючи природу неживу, мова переносить цю статево відмінність і на предмети неживі та абстрактні» [5, с. 411]. С. П. Бевзенко також зазначає: «Розрізнення роду вже здавна було лише змістовим, а не формальним, граматичним» [2, с. 15]. О. В. Бондарко підтверджує вищевказані думки: «Принцип поділу за родами в межах неістот є суто формальним... Що ж стосується іменників-істот, то тут набирає сили семантичний фактор» [3, с. 37]. Такої ж точки зору притримується Н. Г. Озерова: «У більшості назв людей та тварин, які належать до іменників-істот, категорія роду семантична, пов'язана з реальним протиставленням біологічної статі» [15, с. 10].

Важливою для розуміння сутності категорії роду є позиція І. К. Кучеренка: «На ранньому світанку людської свідомості, а значить перших етапах розвитку людського мислення й мови, людина не могла повністю та правильно зрозуміти сутності оточуючих її предметів і явищ природи; вона усвідомлювала їх неправильно, зводячи ознаки предметів і явищ до ознак людей, які були більш доступні її наївно-конкретному

усвідомленню, осмисленню... Людині властиве було одухотворення невідомих їй ще предметів і сил природи, уподібнення їх людям (персоніфікація). Ця персоніфікація була конкретною: серед предметів і явищ природи людина вбачала представників як чоловічої, так і жіночої статі» [12, с. 156]. Проте мовознавець зазначає, що «представники чоловічої статі мають назви з однаковим звуковим оформленням, представники жіночої статі – інше, відмінне від назв чоловічої статі, але теж однакове, або краще сказати – однотипне» [12, с. 156]. Як бачимо, дослідник виводить поняття «граматичного типу», підкреслюючи проте, що «найчастіше ознака, покладена в основу первісного найменування, в різних мовах оформлюється за типом, зв'язаним із відображенням статевих відмінностей позначуваних осіб чи істот, де вони (відмінності) виявлені виразно» [12, с. 160].

Тож семантичний напрям визначення сутності категорії роду в українському мовознавстві є поширеним та найбільш аргументованим. Хоча, як бачимо, цей напрям не є однорідним. Деякі дослідники до суто формального (біологічного, статевого) визначення роду залучають граматичні ознаки або узгодження слів. Тож маємо підстави стверджувати, що в українському мовознавстві зокрема, як і в індоевропейстиці в цілому, спостерігається диференціація семантичного напрямку на **формально-семантичний, семантико-морфологічний та семантико-синтаксичний**.

Іншим напрямом визначення сутності категорії роду є **морфологічний** (в ін. працях граматичний, формальний), де рід іменників не мотивований ідеєю статі. Його прихильники (Л. В. Матвєєва-Ісаєва, Б. М. Головін, І. П. Іванова та ін.) заперечують зв'язок граматичного значення роду та біологічних ознак істот.

Якщо розглядати передумови появи цього напрямку в українському та російському мовознавстві, треба звернутися до праць К. Бругмана. Саме він вважав, що розрізнення статі для мови буденного життя не є істотним, відчуття роду – статі в біологічному смислі – в розподілі імен за граматичними родами не існує, останні не викликають і уявлень про чоловічу або жіночу стать [10, с. 54]. Показовою є концепція А. Мейє, у якій зазначалось, що спільно-індоевропейська мова протиставляла рід «істот» (чоловічий та жіночий) «неістотам» (середній), причому протиставлення чоловічого та жіночого було виражене різними основами [13, с. 367]. Дослідник підкреслює: «За винятком імен на позначення істот чоловічої або жіночої статі, рід іменників зумовлений лише традицією. Назви предметів чи абстрактні імена чоловічого, жіночого та середнього родів наслідують щодо роду давнє вживання, яке в слов'янських мовах вже не має смислу» [13, с. 368]. О. Семерені також вважав, що «рід певною мірою пов'язаний з природною статтю, але цей зв'язок не є визначальним» [17, с. 167]. Тож не викликає

сумнівів зв'язок роду з іменниками на позначення істот, проте в назвах інших понять семантичний фактор, на думку цих дослідників, не є провідним.

Українські та російські дослідники підхопили та розвинули ці ідеї. Л. В. Матвеева-Ісаєва зазначає: «Грамаітичний рід, як би не намагалися деякі лінгвісти пов'язувати з його семантичним значенням, не завжди піддається такому пов'язуванню. Приписування йому в цілому тих відношень, які можна спостерігати лише в одній групі слів, що мають родовий показник, не може бути науково виправдане. У величезній більшості слів грамаітичний рід не пов'язується з семантикою слів» [12, с. 152-153]. Цю теорію аргументують, по-перше, тим, що деякі іменники є назвами предметів, не пов'язаних зі статтю. По-друге, існує середній рід, не пов'язаний зі статтю істоти, особи, неживих предметів та різних понять, причому середній рід навіть може суперечити уявленням про стать особи, коли стать відома. Враховуючи сказане, Б. М. Головін наполягає, що категорія роду «лише через якесь непорозуміння інколи розглядається як така, що має помітний зв'язок з дійсністю: значення, що відображають статеві відмінності, історично ніякого відношення до категорії роду не мають, за винятком хіба того, що влились у родові форми імені» [12, с. 153]. І хоча деякі аргументи прихильників цього напрямку неможливо заперечити, ми підтримуємо думку І. К. Кучеренка, що «є значно більше підстав стверджувати гіпотезу першу» [12, с. 155]. Таким чином, прибічники морфологічного напрямку щодо категорії роду намагаються пояснити появу грамаітичного роду іменників внутрішніми законами існування мовної системи, що не знайшло в мовознавстві широкої підтримки.

Одним з поширених у наш час є напрям визначення категорії роду, обумовлений узгодженням слів між собою, який ми умовно називаємо **синтаксичним** (О. О. Потебня, А. Б. Копелівич, А. А. Залізник, О. Д. Луконіна та ін.).

На думку І. Фодора, історія індоєвропейського роду – «це історія узгодження» [10, с. 55]. Частково це підтверджує Г. Пауль: «Мовним

засобом, за яким ми тепер пізнаємо грамаітичний рід іменників, є узгодження з іменником означення та присудка, з одного боку, та займенника – з іншого. Виникнення грамаітичного роду, таким чином, знаходиться в найбільш тісному зв'язку з виникненням відмінюваного прикметника та займенника» [16, с. 316].

В українському та російському мовознавстві цей напрям започаткував О. О. Потебня, який привернув увагу до відношень узгодження, не відкидаючи семантичної сутності родових класів. Найдетальніше теорію узгодження розглядає А. Б. Копелівич, який визначає рід як «відношення між предметними та означуваними словами» [11, с. 8]. Мінімальною одиницею для визначення роду, на думку дослідника, є не слово, а узгоджувана модель із залежним словом ад'єктивного типу, а історія роду є історією розвитку засобів його вираження [11, с. 8]. Ця концепція є досить прогресивною для сучасної лінгвістики, безперечним є той факт, що розуміння роду як узгоджуваної моделі наявне в індоєвропейських мовах, проте на сьогодні ці твердження не знайшли широкого використання в лінгвістиці.

Таким чином, у сучасному українському мовознавстві, як і в індоєвропейській в цілому, чітко окреслені три напрями щодо визначення категорії роду: семантичний, морфологічний та синтаксичний. Незважаючи на різницю в термінології, сутність цих підходів у працях різних дослідників однакова. Проте, маємо зазначити, що лінгвісти зазвичай для підтвердження своєї концепції наводять аргументи, які певною мірою стосуються декількох із вказаних напрямів. Тож маємо підстави стверджувати, що запропоновану класифікацію треба деталізувати. Тоді отримаємо такі напрями досліджень щодо категорії роду: *формально-семантичний, семантико-морфологічний, семантико-синтаксичний, формально-морфологічний, формально-синтаксичний, морфолого-синтаксичний*. Зрозуміло, що запропонована класифікація потребує детального розгляду, що ми плануємо зробити в наступній розвідці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни і словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
3. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 256 с.
4. Брицин М. Я., Жовтобрюх М. А., Майборода А. В. Порівняльна грамаітика української і російської мов / М. Я. Брицин, М. А. Жовтобрюх, А. В. Майборода. – Вид. 2-ге, перероб і доп. – К. : Вища школа, 1987. – 264 с.
5. Буслев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслев. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просв. РСФСР, 1959. – 626 с.
6. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин. просв. РСФСР, 1947. – 784 с.
7. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. грамаітика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Р. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
8. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища школа, 1989. – 334 с.
9. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен ; Пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафроновой ; Под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ильиша. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – 404 с.

10. Історія української мови : Морфологія / С. П. Самойленко, А. А. Грищенко, Т. Б. Лукінова та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – 540 с.
11. Копелиович А. Б. Происхождение и развитие индоевропейского рода в синтагматическом аспекте / А. Б. Копелиович. – Владимир : ВГПУ, 1995. – 125 с.
12. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вид. 2-ге, уточн. й доп. – Вінниця : «Поділля – 2000», 2003. – 484 с.
13. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; Пер. и прим. П. С. Кузнецова ; Под ред. С. Б. Бернштейна ; Предисл. Р. И. Аванесова, П. С. Кузнецова. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1951. – 492 с.
14. Мерінов В. В. До питання про генезу категорії граматичного роду іменника в лінгвістиці / В. Мерінов // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер. «Лінгвістика». – 2009. – Вип. 9. – С. 251-256.
15. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наукова думка, 1990. – 192 с.
16. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль ; Пер. с нем., под ред. А. А. Холодовича ; Вст. ст. С. Д. Кацнельсона. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 500 с.
17. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание / О. Семереньи ; Пер. с нем. Б. А. Абрамова ; Под ред. и с предисл. Н. С. Чемоданова. – М. : Прогресс, 1980. – 408 с.
18. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с.
19. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана», 2004. – 824 с.

© Понкратова В. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 09.06.2014 р.

ПОНКРАТОВА Валентина Миколаївна – аспірант кафедри української філології, теорії та історії літератури Чорноморського державного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: лінгвістична історіографія, історична морфологія, загальне мовознавство.